

- ¹⁰ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 406.
- ¹¹ Там же. – С. 409–416.
- ¹² Там же. – С. 411.
- ¹³ Там же. – С. 416.
- ¹⁴ Гуржій Олександр Іванович, Чухліб Тарас Васильович. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України. Інститут археології; В.А. Смолій (ред.) – К., 1998. – Т. 8: Гетьманська Україна. – С. 164.
- ¹⁵ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 406.
- ¹⁶ Там же. – С. 676.
- ¹⁷ Там же. – С. 425.
- ¹⁸ Там же. – С. 594–595.
- ¹⁹ Там же. – С. 661.
- ²⁰ Там же. – С. 662.
- ²¹ Там же. – С. 663–664.
- ²² ІР НБУВ, ф. II, № 1963, арк. 352–353.
- ²³ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 666–667.
- ²⁴ Там же. – С. 668.
- ²⁵ Там же. – С. 675.
- ²⁶ Там же. – С. 676–678.
- ²⁷ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. – Т. 9. – СПб., 1901. – С. 64.
- ²⁸ Там же. – С. 125.
- ²⁹ Там же. – С. 126.
- ³⁰ *Пивовар А.В.* Названа праця. – С. 226.
- ³¹ *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976. – С. 52.
- ³² ІР НБУВ, ф. I, № 63, арк. 47.
- ³³ *Пивовар А.В.* Названа праця. – С. 236–237.
- ³⁴ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. – Т. 9. – СПб., 1901. – С. 261.
- ³⁵ Там же. – С. 260–262.
- ³⁶ *Загоровский Е.А.* Славянская колонизация Новороссии в XV в.: Сербские военные поселения. – К., 1913. – С. 28.
- ³⁷ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 407, 415.
- ³⁸ Там же. – С. 706.
- ³⁹ *Шамрай С.* Названа праця. – С. 278.
- ⁴⁰ Там само. – С. 250.
- ⁴¹ Там само. – С. 259.

О. В. Воскобойнікова-Гузєва
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

БІБЛІОТЕКОЗНАВЧА ДУМКА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ XVIII – початку XX ст.

Багатовікова історія існування бібліотек, їх вплив на загальноцивілізаційний соціокультурний розвиток дозволяють розглядати бібліотекознавство як науку про минуле, сьогодення і перспективу бібліотечної дійсності¹. Аналіз генезису бібліотекознавчої думки XVIII – початку XX ст. у контексті європейської культури та історії став актуальним саме з позицій сучасного наукознавства.

Наука як особлива сфера культури є порівняно новим феноменом в історії людства, оскільки в академічному її розумінні сформувалася тільки в XVI–XVII ст. і є специфічною формою світогляду Нового часу. В межах такого підходу про науку іноді говориться навіть як про специфічний результат розвитку саме європейської раціоналістичної культурної ментальності². К. Ясперс виділяв два етапи в історії науки, пов'язуючи перший із становленням логічно і методично усвідомленої науки, другий – з виникненням сучасної науки, що “виростає з кінця Середньовіччя, рішуче утверджується з XVII ст. і розгортається у всій своїй широті з XIX ст.”³

Бібліотекознавча думка XVIII – початку XX ст., представлена у працях учених того часу – Х. Шміда, А. Богданова, І. Бакмейстера, Ф. Еберта, Ф. Ейхлера, В. Томачинського, К. Рубинського та інших (в контексті розвитку питань організаційно-управлінського облаштування бібліотек як книгосховищ та опрацювання фондів), невід'ємно пов'язана із розвитком основних типів бібліотек і дає значну кількість спостережень і прикладів, актуальних з позицій нинішньої загальнонаукової дискусії щодо розвитку наук документально-комунікаційного циклу.

І якщо XVII ст. було часом найбільшого розвитку церковних і

монастирських бібліотек, то XVIII ст. визначається як період активного становлення бібліотек університетських; на межі століть в Європі формуються бібліотеки нового типу – національні; в XIX ст. домінуючим фактором стає поява і розвиток академічних бібліотек, важливим кроком у розвитку освіти і культури стають бібліотеки народні (публічні), з їх появою бібліотека набуває суспільної ваги у справі поширення знань. І лише наприкінці XIX – на початку XX ст. остаточно встановлюється погляд на бібліотеку як на самостійний фактор культури³.

Цей процес супроводжувався задокументованим закріпленням практичних порад і вимог щодо опису видань і рукописів, організації діяльності бібліотек різних типів, їх облаштування, вимог до бібліотечного персоналу тощо. На підставі аналізу документальних джерел пропонуємо хоча б побіжно окреслити генезис бібліотекознавчої думки XVIII – початку XIX ст. як теоретичного підґрунтя виникнення бібліотекознавства (спеціалізованої наукової дисципліни, що на межі XIX–XX ст. ще виборювала своє місце у колі університетських дисциплін), оскільки повністю погоджуємось із думкою Д. Балики про те, що „у всякій науці велику вагу має за-для її розвитку історія науки, той шлях, до якого пройшли люди науки, їхні помилки, домисли, змагання, довга боротьба за обстоювання того чи іншого погляду; умовини, за яких розвивались окремі питання в якійсь галузі науки – все, що допомагало, що викликало, що заважало, що творило науку”⁴.

Теоретичне знання про бібліотеку існувало з часів її виникнення і відображалося у бібліотечних класифікаціях, практичних керівництвах, бібліографічних покажчиках, починаючи з V ст. до н. е. Це – період „донаукового бібліотекознавства” (дозволимо собі таке визначення за аналогією з „донауковою наукою” Карла Ясперса).

Вважається, що бібліотекознавство як система наукового знання зародилося на початку XIX ст. у Західній Європі, зокрема, в Німеччині.

Цьому передували численні бібліотекознавчі розробки та міркування переважно організаційно-практичного характеру. Зазначимо, що у XVII–XVIII ст. у Німеччині, як і взагалі в Європі, бібліотечною справою традиційно опікувались вчені. Прикладом цього є хрестоматія бібліотекознавчих текстів минулого (1666), укладена відомим німецьким істориком та бібліографом І.Й. Мадером, а також „Бібліотечні парадокси” – бібліотекознавчий твір 1736 р., написаний ректором Люнебурзького лицю Х.Ф. Шмідом⁵. У зазна-

чений період значний вплив на розвиток культури і освіти мали університетські, академічні, синодальні, монастирські та приватні бібліотеки, тому питання організації, облаштування приміщень, особливості бібліотечних будівель, опрацювання та збереження фондів, правил опису та створення каталогів набували актуальності і закріплювалися у вигляді інструкцій, порад, публічних лекцій (які згодом друкувалися, наприклад, Х. Шміда, пізнішого періоду – Ф. Сйхлера, К. Рубинського), окремих видань.

Розвиток бібліотечної думки XVIII ст. тісно пов’язаний з практичною діяльністю двох найбільших бібліотек Росії – Академії наук⁶ та Московського університету. У XVIII ст. в європейських країнах, зокрема в Росії, здійснювалися масштабні державні перетворення, значну роль у їх реалізації мали відіграти бібліотеки, які, на думку реформаторів, були важливими джерелами просвіти. Тому в цілій низці книгознавчих та мовознавчих праць цього періоду знаходимо спроби осмислення суспільного значення бібліотек, аналіз історії їх становлення та розвитку. У даному контексті цікавою є робота академічного бібліотекаря А.І. Богданова (який, на думку А. Ванеева, був першим істориком і теоретиком бібліотечної справи в Росії⁷) – „Краткое ведение и историческое изыскание о начале и произведении вообще всех азбучных слов, которыми ныне весь свет говорит и пишет и всякое книжное сочинение составляется” (1756). Хоча працю присвячено проблемам становлення російської мови, вона містить нарис історії просвіти, в якому подано відомості про найбільші та найзнаніші бібліотеки. Зокрема, А.І. Богданов дає визначення поняття „бібліотека”: вона „ім’я собі отримала від імені Біблія. А саме Біблія ім’я восприняла від багатьох зібрань книжок. Усього в священній Біблії книг 76, тобто зібрано цілу бібліотеку у 76 книжках. І саме це є першим початком бібліотеки”.

Після А.І. Богданова дослідженням історії бібліотек займався помічник академічного бібліотекаря Іван Григорович (Іоган Фольрат) Бакмейстер: ним було написано до 50-річчя Академії „Опыт о Библиотеке и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской Императорской Академии наук” (1779). Робота була високо оцінена сучасниками, а її автор нагороджений золотою медаллю Академії наук. „Опыт” містив, крім частково проанотованого каталогу фондів академічної бібліотеки, спробу дослідження вітчизняної книжності з моменту виникнення до XVIII ст. Історію бібліотек розглянуто в контексті розвитку культури і просвіти. На думку І.Г. Бакмейстера, книжкові зібрання, „які є витворами уче-

них і мудрих людей, складають гордість держав з високим рівнем просвіти. З них усі громадяни можуть черпати знання за своїм смаком та обдарованістю. Вони подобні до лампади, що дарує свої промені та відганяє морок невігластва та упереджень”.

Наукознавством та філософією у зародженні кожної дисципліни виокремлюється „протонауковий” етап, на якому вже усвідомлюється необхідність створення даної науки, але основні компоненти її статусу ще перебувають на стадії формування. Так, вперше у вітчизняному бібліотекознавстві ідея наукового підходу до бібліотечної роботи була зроблена у першій чверті XIX ст.: у статті “Библиотечкарь” “Энциклопедического словаря” (видавець С. Селівановський, 1825) у переліку вимог, що висуваються до бібліотекаря, згадувалася його здатність задовольняти “дві частини науки, що має своїм предметом нагляд за книгосховищами, тобто мистецтво засновувати їх та мистецтво керувати ними”⁸. На жаль, у тексті вищезгаданої статті “наука нагляду за книгосховищем” прямо не названа, і залишається нез’ясованим, має це бути саме бібліотечна наука, чи її функції можуть виконувати інші галузі знання, які в XIX ст. також пропонувалось вважати основою бібліотечної діяльності. Так, в “Энциклопедическом лексиконе” (1836) мова йшла про „бібліогнозію” як про „головну науку” бібліотекаря. Бібліогнозія ототожнювалася з бібліографією та бібліологією (книгознавством), а її предмет визначався як „дослідження книжок та їх опис...”. Широковідомий енциклопедичний словник Ф. Брокгауза і І. Єфрона містив окрему статтю з бібліотекознавства, яке трактувалося як сукупність правил – як теоретичних, так і практичних – стосовно облаштування та управління бібліотеками⁹, з цим визначенням погоджувався у свій час і К. Рубинський.

Термін “бібліотекознавство” був введений німецьким бібліотекознавцем М. Шреттінгером у його двотомному виданні “Досвід вичерпного керівництва з бібліотекознавства, або Керівництво до успішної діяльності б-к” (1808–1829). Щоправда, деякі дослідники вважають, що використаний Шреттінгером для визначення статусу бібліотекознавства термін „Wissenschaft” має більш широкий зміст і використується по відношенню до будь-яких систематизованих знань.

Таким чином, ідея необхідності формування спеціальної науки, за принципами якої мав функціонувати бібліотекар, і в Росії, і на Заході була оприлюднена одночасно, оскільки праця М. Шреттінгера також була завершена у другій половині 1820-х років.

У 1820–1827 рр. вийшла тритомна праця іншого німецького

бібліотекознавця Ф.А. Еберта “Освіта бібліотекаря”, де було висловлено думку про самостійність бібліотекознавства. Бібліотекознавство довго розвивалось як дисципліна прикладного характеру, предметом дослідження якої були питання організації бібліотек, книжкових фондів, обладнання приміщень бібліотек.

На межі XIX ст. визначення терміна „бібліотекознавство” наближається до його сучасного трактування, хоча певними дослідниками, зокрема Ф. Ейхлером¹⁰, встановлюється умовна рівність між цим терміном і термінами „бібліографія”, „книгознавство”, актуалізувалося питання про суспільний і політичний вплив книги, а отже і бібліотеки, бібліотекознавство як науковий напрям виходить на новий рівень. Так, у переважно практичному poradнику В. Томачинського “Начала библиотекведения”¹¹, виданому в 1895 р. Московським бібліографічним гуртком, відзначається, що для облаштування бібліотеки необхідні відповідні знання, сукупність яких називається бібліотекознавством і має два розділи. Перший охоплює питання техніки бібліотечної справи (підстави і правила облаштування бібліотек, управління ними, всі процеси роботи з книжковим фондом тощо), другий має на меті дослідження, присвячені історичному вивченню розвитку бібліотечної справи взагалі або окремих бібліотек зокрема. Підтвердження даній тезі знаходимо у виданні, яке містить дві лекції Ф. Ейхлера під загальною назвою „Библиотекведение высшего порядка...”¹². Хранитель Університетської бібліотеки у Граці, послідовник і учень К. Дзяцко¹³, Ф. Ейхлер констатує, що “визначення нашої галузі знання, виникнувши з чисто практичної потреби впорядкування книжкових зібрань (Шреттінгер), невпинно прямує до виявлення, поряд із практичним елементом, елементу теоретичного, чисто наукового”¹⁴.

Популяризації ідей Ф. Ейхлера було присвячено брошуру К. Рубинського “Культурная роль библиотеки и задачи библиотекведения”¹⁵ (Харків, 1910), на нього посилався С. Масловський на I Всеросійському з’їзді з бібліотечної справи.

Як зазначав К. Рубинський, бібліотеки – це найбільш цінний капітал кожної країни, що містить усе людське знання. Отже, пріоритетним є створення теоретичних та практичних підвалин науки про бібліотеки та для бібліотек, яка б вивчала умови, що сприятимуть розвитку назвичайно цінного для культури людини капіталу¹⁶.

На тлі інтенсивного розвитку світової науки в кінці XIX – на початку XX ст., пов’язаного із її диференціацією, формуванням нових наукових напрямів (особливо провідних галузей природознав-

ства), відзначається і дещо уповільнене формування наук соціо-гуманітарної сфери (через більшу залежність гуманітарної сфери від верховної влади країн, цензури тощо). В процесі перетворення „малої науки” XIX ст. на „велику”¹⁷, з розвитком наук історичного і лінгвістичного циклу відбувається зміцнення позицій бібліотекознавства (у широкому розумінні) як спеціальної дисципліни, яку необхідно викладати в університетах (зокрема вчення про бібліотеки, історію бібліотечної і книжкової справи тощо)¹⁸. У той самий час спостерігаємо і намагання відмежування бібліотекознавства і книгознавства (у сучасному їх розумінні), хоча активні дискусії з цього приводу ще триватимуть і в першій третині XX ст.

В Україні бібліотекознавство формується як самостійний науковий напрям наприкінці XIX – на початку XX ст. Засновниками харківської бібліотекознавчої школи були К. Рубинський, Л. Хавкіна, Х. Алчевська. Одночасно формується бібліотекознавча школа в Києві. Розробка питань організації бібліотечної справи, вироблення моделі розвитку універсальної наукової бібліотеки здійснюються під час і після створення (1918) Національної бібліотеки Української держави в Києві її засновниками – В. Вернадським, С. Єфремовим, Г. Житецьким, В. Кордтом, А. Кримським. У 20-ті роки XX ст. над проблемами бібліотекознавства, книгознавства та бібліографознавства плідно працювали С. Постернак, Ю. Меженко, Д. Балика, Л. Биковський, І. Огієнко, С. Сірополко та інші вчені¹⁹.

¹ *Воскобойнікова-Гузєва О.* Дискусійні питання розвитку теорії і методології бібліотекознавства // *Бібліотечний вісник*. – 2007. – № 2. – С. 3.

² Див.: *Горелов А.А.* Концепція сучасного естествознання: курс лекцій. – М., 2003. – 208 с.; *Он же.* Історія мирових релігій. – М., 2005. – 356 с.

³ *Ясперс К.* Всесвітня історія філософії. Введення / К.В. Лощевський (пер.). – СПб., 2000. – 272 с.

⁴ *Володин Б.Ф.* Всесвітня історія бібліотек. – СПб., 2002. – 352 с.; *Рубинський К.И.* Культурна роль бібліотеки і задачі бібліотекознавства. – Х., 1910. – 32 с.; *Балика Д.* Бібліотека в минулому (культурно-історичний нарис) / За ред. Ю.О. Меженка. – К., 1925. – 118 с. та ін.

⁵ *Балика Д.* Бібліотека в минулому (культурно-історичний нарис) / За ред. Ю.О. Меженка. – К., 1925. – С. 5.

⁶ Бібліотечні парадокси: бібліотекознавчий твір 1736 року / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського: Пер. з лат. Р. Кисельов. – К., 2006. – 52 с. – (Пам'ятки бібліотекознавчої думки).

⁷ Заснована Петром I у 1714 р. як публічна бібліотека, у 1725 р. була переведена до складу Санкт-Петербурзької Академії наук, до сьогодні БАН РАН.

⁷ *Ванев А.Н.* Развитие библиотековедческой мысли в России в XI–XVIII веках: учеб. пособие. – СПб., 1992. – С. 38–39; *Ермолаєва М.А.* Історія бібліотек в трудах учених XVIII століття (по матеріалам работ А.И. Богданова и И.Г. Бакмейстера) // *Бібліотека в контексте історії: Матер. 6-й междунар. науч. конф. / Рос. гос. б-ка.* – М., 2005. – С. 253–257.

⁸ *Лукашов И.В.* Протоначальный этап возникновения российского библиотековедения // *Бібліотека в контексте історії: Матер. 5-й междунар. науч. конф. / Рос. гос. б-ка.* – М., 2003. – С. 41–47.

⁹ *Бібліотекознание // Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е. Андриевского.* – СПб., 1891. – Т. III а. – С. 813.

¹⁰ Див.: *Книговедение: энциклопедический словарь.* – М., 1982. – С. 306.

¹¹ *Томачинский В.* Начала библиотековедения / Московский библиографический кружок. – М., 1895. – 18 с.

¹² Дане видання (*Ейхлер Ф.* Библиотековедение высшего порядка в его отношении к методике научного исследования и преподавания / Перевод с немецкого С. И. Бернштейна; под ред. Э.А. Вольтера. – СПб., 1913) заслуговує на окрему увагу. Його здійснили члени Санкт-Петербурзького бібліографічного гуртка за попередньою згодою автора. Не менш цінним за академічними лекціями Ф. Ейхлера початку століття є й текст передмови авторства приват-доцента Е. Вольтера (очолював бібліографічний гурток), в якій подано термінологічний аналіз понять “бібліологія”, “бібліографія” та інших в російській літературі.

¹³ Карл Дзяцко (1842–1903) – професор університету в Геттінгені (Німеччина), перший університетський професор з бібліотекознавства, розробник інструкції з опису друкованих видань, застосування якої дало можливість вирішити проблему уніфікації каталогів у Пруссії.

¹⁴ *Ейхлер Ф.* Библиотековедение высшего порядка в его отношении к методике научного исследования и преподавания / Перевод с немецкого С.И. Бернштейна; под ред. Э.А. Вольтера. – СПб., 1913. – С. 6.

¹⁵ *Рубинский К.И.* Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения. – Х., 1910. – С. 22–23.

¹⁶ Там же. – С. 21.

¹⁷ Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998. – К., 2000. – С. 24–39.

¹⁸ *Рубинский К.И.* Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения. – Х., 1910. – С. 22–23.

¹⁹ Див.: *Онищенко О., Дубровіна Л.* Бібліотечна справа в Україні наприкінці XIX – у 10-х роках XX ст. // *Бібліотечний вісник*. – 2005. – № 2. – С. 3–13; *Новальська Т.* Теоретична база бібліотекознавства в історичному контексті // *Наук. праці НБУВ*. – 2005. – Вип. 14. – С. 291–301 та ін.